

ALPER BİLGİLİ

Darwin ve Osmanlılar

BİLİM
TARİHİ
YAZILARI

GÜNCELLENMİŞ
YENİ BASKI

ÖNSÖZ

Daha önce çeşitli akademik dergilerde yayımlanmış beş makalemden oluşan bu kitap, bilim tarihinin en önemli konularından bazılarını tartışmayı amaçlıyor. Bu konuların başında Darwin ve teorisi gelmektedir. Darwin'in evrim teorisi, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiltere başta olmak üzere Batı'da büyük yankı uyandırmakla kalmamış, Batı'yı yakından takip eden ülkelerde de ilgi çekmeyi başarmıştır. Hem Batılı hem de Batı dışı birçok düşünür ve siyasetçi için, Darwin'in evrim teorisi, bilimsel bir teori olmanın çok ötesindedir. Teori, Darwin henüz hayattayken dahi, siyaset, uluslararası ilişkiler, ekonomi, felsefe ve dinle ilişkilendirilerek tartışılmıştır. Birbirinden çok farklı ideolojiler, bilim dünyasında prestij sahibi olan Darwinizm'in kendilerini desteklediğini iddia etmiş ve böylece meşruiyetlerini artırmaya çalışmışlardır. Bu kitabın temel hedeflerinden birisi bu çabayı incelemek, bilimsel bir teorinin ideolojik ve metafizik amaçlarla nasıl kullanıldığını, hatta yer yer istismar edildiğini örneklendirmektir.

Bugün Türkiye'de Darwinizm konusunda çokça kafa karışıklığı olduğunu, teorinin ne anlama geldiğinin derinlemesine bilinmediğini görmekteyiz. Nitekim Nobel ödüllü bilim insanı Aziz Sancar'ın Allah'a ve evrim teorisine inandığını ifade etmesi hem dindar hem de ateist çevrelerde şaşkınlık yaratmış, Sancar bazılarınca bir nevi orta yolculukla suçlanmıştır. Oysa bu görüş, teorinin mimarları başta olmak üzere birçok bilim insanı ve düşünür tarafından benimsenmiş ya da en azından makul bir seçenek olarak gösterilmiştir. Örneğin

evrim teorisine 20. yüzyılda en büyük katkıyı sağlayan isimlerin başında gelen Theodosius Dobzhansky, Ronald A. Fisher, Simon Conway Morris ve Francisco Ayala gibi isimler Tanrı'nın varlığına inanmışlardır. Bu kitap, bilim tarihine atıflarla bu ve benzeri hatalı bilgileri düzeltmeyi ve bu konudaki kafa karışıklığını kısmen de olsa gidermeyi amaçlamaktadır. Daha spesifik olmak gerekirse, bu konuyla ilgili bölümlerde, evrim teorisine ideolojik ve metafizik gerekçelerle muhalefet edilmesinin önüne geçmek; yine bununla eş zamanlı olarak evrimin –ve daha genel olarak bilimin– materyalist bir dünya görüşünü dayattığı veya Tanrı'yı/dinleri, gereksiz ve geçersiz kıldığı iddialarının yüzeyselliğini göstermek hedeflenmektedir.

Kitaptaki ilk makale “Darwin Dersaadet'te” Darwinizm'in son dönem Osmanlı aydınları tarafından nasıl karşılandığını İsmail Fennî Ertuğrul'un görüşleri üzerinden ele alıyor. Ertuğrul'un Darwinizm ile ilgili görece sofistike analizi, bugün bu tartışmaları esir almış olan “Darwinizm mi, Tanrı mı?” dikotomisini –veya dayatmasını– aşması açısından dikkate değerdir. Batı'daki felsefi ve bilimsel tartışmaları yakından takip eden bu Osmanlı düşünürü, evrim teorisinin bilimsel ve felsefi açıdan tatmin edici olmaktan uzak olduğuna hükmetmesine rağmen Darwinizm'in Tanrı inancıyla ve İslam ile uzlaştırılabilir bir teori olduğunu düşünmüştür. Dahası, İsmail Fennî Ertuğrul, Darwinizm'in –o dönem Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşandığı gibi– yasaklanmasına karşı çıkmış ve bilimsel iddiaların yanlış da olsalar özgürce tartışılması gerektiğini savunmuştur.

İkinci makale “Osmanlı İmparatorluğu'nu Darwin mi Yıktı?” tartışmaya diğer taraftan yaklaşarak Darwin'in Osmanlılarla ilgili görüşlerini analiz etmektedir. Darwin, birçok evrim karşıtı tarafından ırkçı olmakla ve sömürgeci güçlere meşruiyet kazandırmakla itham edilirken, Türkiye'de bunlara ilaveten Türklere nefret etmekle ve Batılıları Türklere karşı kışkırtmakla suçlanmıştır. Makaledeki temel amaç, bu iddiaların doğruluğunu detaylı bir şekilde sorgulamak

olacaktır. Darwin'in iddia edildiği gibi Türkleri aşağı, maymunu bir ırk olarak görmediğinin gösterilmesi durumunda teoriye duyulan duygusal tepki kısmen de olsa azalacaktır.

Üçüncü makale “Kraliçe, Maymunlar ve Rahipler”de ise Darwin'in evrim teorisinin o dönem İngiltere’de nasıl bir anlam ifade ettiğinin izi sürülecektir. Teorinin siyasal ve toplumsal çağrışımlarının teorinin kabulünü veya reddini etkileyip etkilemediğini tartışırken bir yandan da teorinin Viktoryan İngiltere’de din ile nasıl ilişkilendirildiğini daha derinlemesine inceleyeceğiz. Tarihsel bağlamın incelenmesi, bugün Türkiye’deki tartışmaların yeni olmadığını göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Dördüncü makale “Galileo’yu Kim Öldürdü?” Darwinizm ile ilgili tartışmalarla doğrudan ilgili olmasa da konumuz açısından önemlidir zira Galileo hadisesinin Türkiye’deki kullanımı, Darwinizm’in istismarı ile benzerlikler taşımaktadır. Birçok Türk düşünür, Galileo hadisesini dine ve geleneğe karşı savaşta kullanılacak bir tarihsel olay olarak görmüş, sekülerleşmeyi savunan tezlerinde bu hadiseye atıflar yapmışlardır. Makale hem bu istismarları örneklendirmeyi hem de Galileo hadisesinin gerçekte nasıl cereyan ettiğini anlatmayı hedeflemektedir.

Beşinci makale “Nazım Hikmet’in Hızlı Trenleri” bir şairin bilimi şiirlerinde nasıl konu edindiğine odaklanmaktadır. Her ne kadar Nazım Hikmet’in evrim teorisini İslam’a aykırı gördüğüne değinse de, makale, genel olarak bilimin ve teknolojinin; ideoloji ve metafizik ile nasıl ilişkilendirildiği sorusunu cevaplamaya çalışacaktır. Bunu yaparken Nazım Hikmet’in görüşlerinin zaman içinde değiştiği, artan nükleer tehdit gibi nedenlerle şairin gitgide bilime karşı daha temkinli yaklaşmaya başladığı, bu anlamda bilimsel materyalistlerden ayrıldığı ortaya konulacaktır.

Bu kitabın yazılmasında birçok kişinin katkısı oldu. Leeds Üniversitesi’ndeki post-doktora çalışmalarım süresince beraber çalışma

fırsatı yakaladığım dünyanın önde gelen Darwin ve Darwinizm uzmanlarından Gregory Radick bu isimlerin başında geliyor. Jonathan Topham, Dominic Berry, Mehmet Berksan, Güneş Ayas, Kadir Güven, Taha Ayfer, Ceren İlikan Rasimoğlu, Fatih Artvinli, Patricia Fara, Nebi Mehdiyev, Carl Warom, Annie Clay, Hanife Bilgili, Gabrielle White, İsa Sarı, Güldane Çolak, Aynur Erdoğan Coşkun, Ageliki Lefkadi-tou ve eşim Çağın Bilgili burada yer alan makalelerin yazılmasına, toplanmasına ve kitaplaşmasına farklı düzeylerde katkı sunan diğer değerli isimler. Hepsine teşekkürü bir borç bilirim.

DARWIN DERSAADET' TE¹

Bundan on iki sene evvel dinsizlik gerekçesiyle sultani mektebini kapatmak için valiliğe rapor veren bu maarif ve hakikat düşmanları, bugün de Fen Bilimleri Öğretmeni Ragıp, Fransızca Öğretmeni Celal, Başgözetmen ve II. dönem Matematik Öğretmeni vekili Âdem Hilmi Beylerin öğrencilere güya dinsizlik telkin etmekte olduklarını bahane ederek coşturdu ve kudurdukça kudurdu. Vali Galip Bey, Maarif Müdürü Rauf Bey –hem de acınacak derecede– gevşek çıktılar. Kara kuvveti cesaretlendirdiler. Okulda evrimden, Darwin nazariyatından bahsettikleri bahanesiyle işten el çektirilmeleri ve evrakın adliyeye sevki beyan edildi. Bu akşam Fransızca Öğretmeni Celal Bey hakkında tutuklama kararı çıkarıldı. Şimdi hapistedir... Genç öğretmenlerin aleyhinde hiçbir kanunî delil bulunmadığı halde on beş gün devam eden ve bu gidişle senelerce sürmesi kesin olan tutukluluk durumu adliyenin de adaleti ne kadar icra ettiğini açıkça gösteriyor. Aydınlik ile karanlığın savaşı devam ediyor.

...

Bir yerde evrim kanunlarından bahsetmek, Darwin nazariyatını anlatmak, fazahât-ı lisâniye addolunuyorsa orası Orta Çağ'dan henüz çıkmamıştır. Orta Çağ'ın ise yirminci asırda mevcut olmaya

---

1 Bu makalenin önceki bir versiyonu "An Ottoman Response to Darwinism: İsmail Fennî on Islam and Evolution" başlığıyla 2015 yılında *The British Journal for the History of Science* isimli dergide yayımlanmıştır.

hakkı yoktur. Bunu sarıklı, sarıksız her çeşit kafalarımızın, ezilmek istemeyen her kafanın anlaması lazımdır.

...

Gaybendi Hoca aydın gençleri telef etmek için halkı tahrik ediyor. Aydın gençler Gaybendi Hoca'nın aydınlanmasını istiyor. İşte eski ile yeninin, cehalet ile ilmin, karanlık ile aydınlığın farkları...²

Osmanlı son dönem aydınlarının en etkililerinden olan, Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının zihinlerini önemli ölçüde şekillendiren Abdullah Cevdet, 1913 yılında *İctihad* dergisinde kaygı ve öfkeyle bu satırları kaleme almıştır. Çünkü ona göre Kastamonu'da Darwinci evrim teorisini öğrettiği iddia edilen öğretmenler hakkında tutuklama kararı çıkarılması, bilimsel bir teorinin yasaklanmasından çok daha derin ve vahim anlamlar taşımaktadır. Abdullah Cevdet, Osmanlı'da bir aydınlanma gerçekleştirmeyi hedefleyen *İctihad* dergisinin okurlarına bu teoriyi yasaklayan bir devletin, bir zihniyetin bugünün dünyasında yerinin olmadığını hatırlatır:

Gaybendi Hoca biraz aydınlığa mazhar olmuş olsaydı camilerde halkı zeki insanları katletmeye değil Çatalca, Bolayır savaş hattına davet ederdi; Bulgar fedailerini, merhum Selanikimizde Yunan kralı müteveffa Yorgi'yi rovelver kurşunlarıyla delik deşik ederken, müttefiklerin galip orduları İslâm mülk ve ırzını çiğnerken, Kuran'ı yerlere çarparken, minarelere haç asarken, hakiki bir İslâm'ın zekileri öldürmekten başka bir vazifesi olduğunu bilirdi. Kastamonu! Eğer sen de bir Selanik, bir Kosova olmak, Müslümanların katledildiğini, Müslüman ırzlarının şehvet ve ihtiras oyuncağı yapıldığını görmek istemiyorsan şiddetle uyan ve uyananları ve seni uyandırmak isteyenleri öldürmek isteme!³

2 Abdullah Cevdet, "Kastamonu'da Kurun-i Vusta", *İctihad*, 58, 1913, s. 1271-1274.

3 a.g.e., s. 1273.

Abdullah Cevdet bu satırları kaleme aldıktan 15 yıl, Amerika Birleşik Devletleri'nde büyük yankı uyandıran Scopes davasından 3 yıl sonra son dönem Osmanlı aydınlarından İsmail Fennî Ertuğrul, evrim teorisinin okullarda öğretilmesinin yasaklanmasını eleştirecektir. İsmail Fennî'nin dindar kişiliği göz önünde bulundurulduğunda bu eleştiri daha büyük önem taşımaktadır. Şöyle ki, İsmail Fennî bir yandan Abdullah Cevdet ve Osmanlı materyalistlerinin İncil'i sayılan ünlü Alman düşünür Ludwig Büchner'in ilk defa 1855'te yayımlanan *Madde ve Kuvvet* (Kraft und Stoff) isimli eserine reddiye yazmakta, bir yandan da Darwinizm'in okullarda öğretilmesinden yana tavır koymaktadır. İsmail Fennî, her ne kadar evrim teorisinin dönemin bilimsel verileri tarafından çürütüldüğüne inansa ve teorinin ahlaki açıdan büyük sorunlara gebe olduğunu düşünse de Darwinci evrim teorisine karşı özgürlükçü bir pozisyon benimsemiştir. Muhtemelen onun teoriye bu şekilde yaklaşmasının ardında kısmen teorinin İslam ile bağdaştırılabileceğine dair inancı yatmaktadır. Bu makalede de gösterileceği gibi İsmail Fennî, kitabında hem eski müfessirlere atıflarla hem de kendi yorumlarıyla Tanrı'nın evrim yoluyla insanı yaratmasının mümkün olduğuna dair inancını temellendirecektir. Bunun yanında, İsmail Fennî'nin evrim teorisine karşı özgürlükçü bir şekilde yaklaşmasının bir diğer nedeni onun bilime duyduğu güvendir. Bilimsel başarılar ve gelişmeler, bilim insanlarının özgür bırakılmasını gerekli kılmaktadır. Ona göre sırf bu nedenle, hatalı da olsa bilimsel çalışmalara dışarıdan müdahale edilmemelidir.⁴

Batı'da Darwinizm'in nasıl karşılandığı üzerine hatırı sayılır bir literatür bulunmaktadır. Bununla beraber Darwin'in teorisinin Müslüman ülkelerde nasıl bir tepki gördüğü yeterince çalışılmamıştır. Var olan eserler çoğunlukla Arapların teoriye nasıl yaklaştığını incelemiş,

4 İsmail Fennî [Ertuğrul], *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli* ([İstanbul]: Orhaniye Matbaası, 1928), s. 110-111.

Türklerin tepkilerini göz ardı etmiştir.⁵ Oysa *Reading Darwin in Arabic, 1860-1950* isimli kitabın yazarı Marwa Elshakry'nin de belirttiği gibi Türk siyasi ve sosyal aktörlerinin Darwin'le ilgili görüşlerinin Araplar üzerinde önemli bir etkisi olmuştur. Örneğin Darwin'i Arap okurlara tanıtan ünlü Arap bilim yazarı Shibli Shumayyil, İstanbul'da yaşayan materyalist Osmanlı düşünürlerinden ziyadesiyle etkilenmiştir. Buna mukabil, materyalizme karşı mücadele eden Arap düşünür Hüseyin El-Cisr, II. Abdülhamid tarafından desteklenmiş ve finanse edilmiştir.⁶ Dolayısıyla İstanbul'u dışarıda bırakan çalışmalar, Arapların veya Müslümanların teoriyi nasıl yorumladıklarını da hakkıyla açıklayamayacaktır. Bu makale, İsmail Fennî'nin dönemin materyalist düşünürlerine karşı getirdiği felsefi/bilimsel argümanlara ve özellikle de Darwin'in evrim teorisiyle ilgili görüşlerine odaklanarak literatürdeki bu açığı kapatılmasına katkı sunmayı hedeflemektedir.

İsmail Fennî'nin Darwinizm hakkındaki görüşlerinin doğru bir şekilde analiz edilmesi için öncelikle son dönem Osmanlı entelektüel hayatının tasvir edilmesi gerekmektedir. Bunun içinse Batı'daki bilimsel tartışmaların Osmanlı zihnini nasıl şekillendirdiği, bilhassa Büchner, Vogt ve diğer 19. yüzyıl bilimsel materyalist düşünürlerinin Osmanlı aydınlarını nasıl etkilediği mercek altına alınmalıdır.⁷ Osmanlı düşünce hayatı üzerindeki Batı etkisi tartışıldıktan sonra Osmanlı "sosyal mühendislerinin" bilimi ve özelden biyolojiyi nasıl kullandığı incelenmelidir. Dönemin siyasi ve sosyal atmosferinden kısaca bahsedildikten sonra İsmail Fennî'nin İslam'ı materyalist

5 Örneğin bakınız; Najm Bezirgan "The Islamic World", Thomas F. Glick (der.), *The Comparative Reception of Darwinism* içinde (Austin: University of Texas Press, 1974), s. 375-387.

6 Marwa Elshakry, *Reading Darwin in Arabic, 1860-1950* (Chicago: The University of Chicago Press, 2013), s. 104, 137-138.

7 M. Şükrü Hanioglu, "Blueprints for a Future Society: Late Ottoman Materialists on Science, Religion, and Art", Elisabeth Özdalga (der.), *Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy* içinde (Londra: Routledge Curzon, 2005), s. 28-32.

saldırlara karşı nasıl korumaya çalıştığı incelenecektir. Bu aşamada sırasıyla onun Darwinci evrim teorisine karşı getirdiği bilimsel/felsefi itirazlara örnekler verilecek, onun evrim ile din arasındaki ilişki ile ilgili görüşleri tartışılacak, Darwinizm'i ahlaka tehdit olarak görme nedenleri açıklanacak ve son olarak Darwinizm'in okullarda yasaklanmasına dair görüşü detaylandırılacaktır.

OSMANLI'DA BÜCHNERCİ DARWİNİZM

Charles Darwin 1881 yılında William Graham'a yazdığı mektupta doğal seleksiyonun sadece hayvanlar âleminde görülmediğini iddia eder. Darwine göre Avrupalı milletlerin Türklerle olan tarihsel münasebeti, doğal seleksiyonun insanlar âleminde nasıl işlediğini örneklendirir. Darwin, Türklerin eskiden Avrupalı milletlere karşı bir tehdit olduğunu ancak artık –yani 19. yüzyılın sonunda– böyle bir tehdidin kalmadığını hatırlatır. Ona göre daha fazla medenileşmiş beyaz ırklar yaşam için mücadelede Türklere karşı galip gelmiştir.⁸

Darwin'in Türklerle ilgili görüşleri daha detaylı bir şekilde bir sonraki makalede tartışılacak. Şimdilik 19. yüzyılda, İngiliz doğa bilimcinin de işaret ettiği gibi Osmanlıların eski görkemli günlerinden hayli uzaklaştığını ve çöküş emareleri gösterdiğini belirtmekle yetinelim.⁹ Esasen burada çöküşle kastedilen sadece toprak kaybı değil, savaş teknolojilerinden matbaaya, finanstan eğitime hemen her alanda Batı'nın çok gerisinde kalma durumudur. Bu alanların tümünde Osmanlılar, Batılı güçlerin üstünlüğünü acı bir şekilde tecrübe etmektedirler. Bu durum ister istemez Osmanlıları Batı'nın

8 Charles Darwin'in William Graham'a mektubu, 3 Temmuz 1881. Francis Darwin (der.), *The Life and Letters of Charles Darwin, cilt I* içinde (Londra: John Murray, 1887), s. 315-317.

9 Elbette bu çöküşün sadece Osmanlı'da yaşanmadığı, bu dönemde imparatorlukların ömürlerini doldurlukları unutulmamalıdır. Nitekim 1. Dünya Savaşı öncesinde ve savaş sırasında Osmanlı ile beraber Çin, Rus, Avusturya-Macaristan ve Alman imparatorlukları da yıkılmıştır.

aydınlanma ve modernleşme tecrübesini öğrenmeye ve onu takip etmeye itmiştir. Yaygın kanının aksine bu dönemde kurtuluşu, Batı tecrübesini –en azından belirli alanlarda– takip etmekte gören kesimler arasında İslamcılar da yer almaktadır. Örneğin onlar da Batı biliminin okullarda öğretilmesi gerektiğini düşünmektedirler.¹⁰ Bu noktadan bakınca İslamcı bir sultan olarak bilinen II. Abdülhamid’in belirli alanlardaki ciddi ve kapsamlı Batılılaşma ve modernleşme eğilimleri garipsenmemelidir. Öte yandan Abdullah Cevdet gibi daha radikal reformcular, Batılı değerlerin istisnasız her alanda benimsenmesi gerektiğini savunmaktadırlar.¹¹ İmparatorluk’ta Batı istikametinde reformlar yapılması gerektiğinden kimsenin şüphesi yoktu, tartışma bu reformların kapsamı ve büyüklüğüydü.

Osmanlı aydınları 19. yüzyıl bilimiyle Büchner, Vogt, Haeckel, Draper ve diğer önemli popüler bilim yazarları aracılığıyla tanışmışlardır.¹² Bu nedenle bu eserleri tanımak, Osmanlı düşünce hayatını daha iyi anlamamıza katkı sunacaktır. Öncelikle Büchner ve Vogt’un yazılarında bilim ile bilimciliğin sık sık karıştırıldığı, yazarların bilim diye bir tür bilimciliği savunduklarının altını çizmek gerekir. Bilimciliği savunanlara göre bilimsel bilgi dışındaki bilgi türleri meşru değildir; yalnızca doğa bilimleri ile elde edilen bilgiye itibar edilmelidir.¹³ Yine Büchner ve Vogt, bilim ile din arasında bir çatışmanın var olduğunu iddia etmişlerdir. Örneğin Büchner, *Madde ve Kuvvet* adlı eserinde bilimin, özellikle de astronomi ile jeolojinin batıl inançları

10 Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Londra: C. Hurst & Co. Publishers, 1998), s. 407.

11 M. Şükrü Hanioglu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (New Jersey: Princeton University Press, 2008), s. 185.

12 Büchner’in *Madde ve Kuvvet* adlı kitabı 19. yüzyılın en popüler kitaplarından birisi olmuş, 20 yıldan az bir sürede 17 dile tercüme edilmiştir. Bakınız, Frederick Gregory, *Scientific Materialism in Nineteenth Century Germany* (Dordrecht: D. Reidel Pub., 1977), s. 105.

13 Bilimcilik, bilimin gerektirdiği bir dünya görüşü değildir. Bu konuda detaylı bir analiz için bakınız; Alper Bilgili, *Bilim Ne Değildir? Yeni-Ateist Bilim Anlayışının Felsefi ve Sosyolojik Analizi* (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2017).

yok ettiğini belirtmiştir.¹⁴ Burada Büchner'in ima ettiği batıl inançlar, temelde dinî inançlardır. Ona göre bilim, din ile özü itibariyle çatışmakta ve bilimsel ilerleme neticesinde “dinî bilgi” yerini “bilimsel bilgi”ye bırakmaktadır. Bu süreç ona göre kaçınılmazdır ve devam edecektir çünkü bilim, hayatın hemen her alanında nihai otoritedir. Dinî bilgi ve diğer bilimsel olmayan bilgi çeşitleri tarihin çöplüğünde yerini almaya mahkûmdur. Öyle ki felsefe bile, Büchner ve Vogt'un materyalizminde ampirik bilimlere katkı sunduğu sürece dikkate alınmalıdır. Bu bağlamda onların materyalizminin Marx'ın tarihsel materyalizminden çok farklı olduğunu belirtmek gerekir. Hatırlanacağı gibi Marx'ın materyalizminde felsefe, merkezi bir rol oynamaktadır.¹⁵

Büchner ve Vogt gibi materyalist düşünürlerin Darwinci evrim teorisine yönelik meraklarını da bu perspektiften yorumlamak gerekir. Onların Darwin'in evrim teorisine duydukları ilgi, temelde teorinin dine karşı kullanılabilmesine yönelik inançlarıyla ilişkilidir. Onlara göre Darwin'in teorisi Tanrı fikrini geçersiz veya gereksiz kılmaya katkı sunacaktır.¹⁶ İşin ilginç yanı ise bu düşünürlerin Darwin'in evrim teorisinin temelini oluşturan doğal seleksiyon fikrine şüpheyle yaklaşmış, öte yandan Lamarckçı evrimin adaptasyonla ilgili mekanizmalarını daha inandırıcı bulmuş olmalarıdır. Hatta, Vogt, bir tür evrim teorisini savunan *Vestiges* adlı eseri Almanca'ya tercüme ederken evrim teorisine inanmıyor olmasına rağmen teorinin materyalizm için kullanılabilmesini düşünmüş ve tercüme karar vermiştir.¹⁷ Aslında Büchner ve Vogt'un Darwinci evrim teorisine

14 Ludwig Büchner, *Force and Matter: Empirico-Philosophical Studies*, çev. J. Frederick Collingwood (Londra: Trübner & Co., 1864), s. xi, 57.

15 Herbert Schnädelbach, *Philosophy in Germany, 1831-1933* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), s. 96. Ayrıca bakınız; Hanioglu, “Blueprints for a Future Society: Late Ottoman Materialists on Science, Religion, and Art”, s. 29-30.

16 Gregory, *Scientific Materialism in Nineteenth Century Germany*, s. 178.

17 Nicolaas Rupke, “Translation Studies in the History of Science: The Example of ‘Vestiges’”, *The British Journal for the History of Science*, 2, 2000, s. 219.

şüphıyla yaklaşımlarının ardında kendilerince makul bir sebep vardır. Onlar doğal seleksiyonun, çok inandıkları “ilerleme”yi garanti etmediğini, medeniyetlerin daha iyiye gideceği fikrini desteklemediğini düşünmüşlerdir. Oysa Lamarckçı evrim, ilerleme fikriyle daha uyumludur.¹⁸ Benzer bir şekilde, Haeckel da Darwinizm’i Almanya’da muhafazakâr güçlerle savaşında kullanılacak faydalı bir araç olarak görmüştür.¹⁹ Görüldüğü gibi, Darwinizm, bir biyoloji teorisi olarak kabul görmediği ortamlarda dahi önemli bir işleve sahiptir.²⁰ Edward Aveling’in de belirttiği gibi eğitilmiş sınıflar da dâhil olmak üzere sokaktaki insanın gözünde Darwin, insanların maymundan geldiğini bulan kişidir.²¹ Popüler düşüncede Darwin’in teorisiyle gerçekte neyi bulduğu önemsizdir; çok daha önemli olan teorinin Tanrı ve dine karşı kullanılabilir olduğu düşünülen yanlarıdır. Bu anlamda Osmanlı tecrübesinin de benzer bir yere oturduğu söylenebilir. Osmanlı materyalistleri kendi pozisyonlarını güçlendirmek için Darwin’in teorisini manipüle etmekten, gerektiğinde yeniden yaratmaktan çekinmemişlerdir.

19. yüzyılın bitiminde Jön Türkler olarak bilinen devrimci grubun birçok üyesi, materyalist görüşlerin Türkiye’deki sözcülüğünü üstlenmişti. Bu kişiler bilime ilgi duymakla beraber bilim insanı değillerdi. Osmanlı’nın modern eğitim kurumlarında veya Avrupâda eğitim alan bu kişiler böylece dönemin materyalist düşünürlerini

18 Gregory, *Scientific Materialism in Nineteenth Century Germany*, s. 184-185.

19 Pietro Corsi ve Paul J. Weindling, “Darwinism in Germany, France and Italy”, David Kohn (der.), *The Darwinian Heritage* içinde (New Jersey: Princeton University Press, 1985), s. 693-694. Ayrıca bakınız; Mario A. Di Gregorio, *From Here to Eternity: Ernst Haeckel and Scientific Faith* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005), s. 87.

20 Giuliano Pancaldi, *Darwin in Italy: Science Across Cultural Frontiers*, çev. Ruy Brodine Morelli (Bloomington: Indiana University Press, 1991), s. 157-158.

21 Alfred Kelly, *The Descent of Darwin: The Popularization of Darwinism in Germany, 1860-1914* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1981), s. 32.

okuma imkânı buldular.²² Aydınlanma'nın, Batılı değerlerin ve Batı biliminin ateşli hayranları olan bu grup, Türk kültüründe ve toplumunda radikal değişiklikler yapmayı hedefliyordu.²³ Çoğunluğu, dinin bu çağda gereksiz bir öğreti halini aldığına inanmaktaydı. Onlara göre İmparatorluk'un politik ve sosyo-ekonomik problemlerinin ardında bilimsel bir dünya görüşüne sahip olmaması yatmaktaydı. İmparatorluk, kendisini bu yönde değiştirmese gelecekte de politik ve toplumsal sorunların çözülmesi mümkün değildi.²⁴ Bu görüş, İmparatorluk'un Türk olmayan birçok aydını tarafından da paylaşılmaktaydı. Osmanlı'daki Protestan okullarından mezun olan Yakup Sarruf ve Faris Nimr gibi bazı Arap düşünürler de bilimin aydınlanma ve toplumsal ilerlemede baş aktör olduğuna inanmakta, bilimin önünde engel gördükleri dine karşı pozisyon almaktaydılar.²⁵

Jön Türk hareketi, hayallerinin önemli bir kısmını gerçekleştirdi; 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında Türk siyasetini şekillendirmeyi başardı. Jön Türkler ilk defa 1876 yılında geçilen anayasal düzeni yeniden tesis etme amacındaydılar. Bu amaçla, 1889'da, daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne evrilecek olan gizli bir yapılanmanın temellerini attılar. Sultan II. Abdülhamid'i 1908 yılında tahttan indirip

22 Erik-Jan Zürcher, "The Young Turks: Children of The Borderlands?", Kemal Karpat ve Robert W. Zens (der.), *Ottoman Borderlands: Issues, Personalities and Political Changes* içinde (Madison: University of Wisconsin Press, 2003), s. 283.

Tıbbiye öğrencilerinin düşünce dünyası hakkında daha detaylı bir analiz için bakınız; Ceren İlihan Rasimoğlu, "Tıbbiyede Öğrenci Olmak: On Dokuzuncu Yüzyılın Son Çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Genç Tabip Adaylarının Dünyası", Hakan Ertin ve M. İnanç Özekmekçi (der.), *Nuran Yıldırım Armağan Kitabı: Tıp Tarihinin Peşinde Bir Ömür* içinde (İstanbul: Betim, 2016), s. 115-147.

23 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Ülken Yayınları, 1979), s. 202.

24 M. Şükrü Hanioglu, "Garbcılar: Their Attitudes toward Religion and Their Impact on the Official Ideology of the Turkish Republic", *Studia Islamica*, 2, 1997, s. 134.

25 Elshakry, *Reading Darwin in Arabic, 1860-1950*, s. 59-61, 73-74.

anayasal düzene geçiş yaptılar. 1912 yılındaysa Jön Türklerin hâkim olduğu İttihat ve Terakki Fırkası yönetimi ironik bir şekilde tek parti diktatörlüğüne dönüşmüştü.²⁶ Jön Türkler tüm bu politik süreçte dinin, kendi güçlerini kısıtlamaya çalışan Sultan'a karşı kullanılacak önemli bir araç olduğunun farkına varmışlardı. Örneğin bu dönemde Sultan Abdülhamid, Jön Türkler tarafından yeterince dindar olmamakla suçlanmıştı. Yine Jön Türkler, dinin, İmparatorluk'un modernleştirilmesinde, Batı emperyalizmi ile mücadelede, hatta materyalist fikirleri İmparatorluk'a çok tepki görmeden sokmada faydalı olacağını düşünmüşlerdir.²⁷ Elbette bunların içinde en garip olanı dinin materyalist fikirlerin aşılmasında faydalı olacağına dair inançtır. Jön Türklerin böyle düşünmelerinin ardında, İslam'a karşı doğrudan mücadele edilmesi durumunda muhafazakâr kitleleri kaybedeceklerine dair inançları yatmaktadır. Bu nedenle zaman zaman materyalizmi İslam'a karşı bir görüş gibi sunmak yerine onu İslam'la uyumlu bir görüş gibi sunma gayretine girişmişlerdir.²⁸ Örneğin Abdullah Cevdet, yukarıda zikrettiğimiz yazısında Kuran'ın evrimi, hatta Darwinci evrimi destekleyen bir teori olduğunu savunmuştur:

*Eğer Gaybendi Hoca'da biraz ışık olsaydı evrim ve Darwin nazariyelerinin Kur'an-ı Kerim'de de kısaca ve imâ'en pekâlâ mevcut olduğunu görürdü.*²⁹

Yine Jön Türkler benzer bir çabanın uzantısı olarak, Kuran'da sıklıkla vurgu yapılan "akıl" kavramını öne çıkarmış, "gerçek İslam"

26 Zürcher, "The Young Turks: Children of The Borderlands?", s. 276-7.

27 Bakınız; Şerif A. Mardin, "Ideology and Religion in the Turkish Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, 3, 1971, s. 207; Hanioglu, "Blueprints for a Future Society: Late Ottoman Materialists on Science, Religion, and Art", s. 27; M. Şükrü Hanioglu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908* (New York: Oxford University Press, 2001), s. 306.

28 Hanioglu, "Blueprints for a Future Society: Late Ottoman Materialists on Science, Religion, and Art", s. 27-28.

29 Cevdet, "Kastamonu'da Kurun-i Vusta", s. 1273.

ile “tahrif edilmiş İslam” arasında bir ayrıma gitmişlerdir.³⁰ Bununla beraber bu pozisyon, birçok Jön Türk’ün samimi görüşünü yansıtmaktan uzaktır. Abdullah Cevdet gibi Jön Türkler için din, materyalizm kabul gördükten sonra reforme edilecek veya yok olup gidecek eski bir öğretilen ibarettir.³¹

Esasen Jön Türkler dine karşı duydukları antipatiyi tamamen gizle(ye)memişlerdir. Bunun temel nedeni, onların materyalizmin dinin yerini alacağına inanmaları ve bu amaca yönelik çabalarıdır. Böyle bir inanç ve çaba, zamanı gelince din ile çatışmayı kaçınılmaz kılacaktır. İnsanları din ve bilim konusunda kendilerince aydınlatmak isteyen Jön Türklerin Batılı dillerden Türkçeye çevirdikleri kitaplar, onların dinle ilgili gerçek görüşlerini daha iyi anlamamızı sağlayacaktır. Bu kitaplardan bazıları Büchner’in *Madde ve Kuvvet*’i, Ernst Haeckel’in *Monism Üzerine Konferanslar*’ı ve Türkçeye *Tarih-i İslamiyet* adıyla çevrilen Reinhart Dozy’nin ünlü Muhammed Peygamber eleştirisidir.³² Bu kitaplardaki argümanların incelenmesi durumunda Jön Türklerin İslam ile ilgili görüşlerinde –söz gelimi Kuran ile Darwinizm arasındaki uyumdan bahsederken– samimi olmadıkları fark edilecektir. Büchnerci görüşün sıkı takipçileri olan Jön Türkler, Antik Yunan felsefesinden Darwinizm’e kadar dinin otoritesini sarsacağını umdukları her öğretilere sarılmışlardır.³³ Jön Türklerin, iktidarlarını pekiştirdikten sonra dine çok daha az referans vermeleri de onların 1908 öncesindeki duruşlarının samimiyetsiz olduğu fikrini destekler niteliktedir.³⁴ Jön Türklerin 1908 ile 1923

30 Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, s. 378-379.

31 M. Şükrü Haniöğlü, *Atatürk: An Intellectual Biography* (New Jersey: Princeton University Press, 2011), s. 56.

32 Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 239-241.

33 Haniöğlü, “Blueprints for a Future Society: Late Ottoman Materialists on Science, Religion, and Art”, s. 28-31.

34 Haniöğlü, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, s. 306.

arasında başlattıkları bu sekülerleşme süreci, Cumhuriyet'in kurucu kadroları tarafından miras alınacak ve daha ileri götürülecektir.³⁵

Ne olursa olsun, Osmanlı'nın son dönemindeki bilimle ilgili tartışmaları, seküler-modernist-materyalistlerle İslamcı bir Sultan arasında bir kavgaya indirgemek hatalı olacaktır. Din karşıtı duruşlarına rağmen Jön Türkler mümkün mertebe dinle doğrudan çatışmaktan kaçınmışlardır. Örneğin Abdullah Cevdet, Dozy'nin Muhammed Peygamber ile ilgili son derece eleştirel görüşlerini paylaştıktan hemen sonra, Dozy'nin bilgili bir insan olması nedeniyle İslam'a Müslümanlardan daha yakın olduğunu iddia edecektir. Cevdet, bu iddiasını desteklemek için İslam'ın bilgiyi ve herkesin faydasına olacak güzel eylemleri övdüğünü hatırlatır.³⁶ Dahası yukarıda da kısaca bahsedildiği gibi Jön Türklerin mücadele içinde oldukları Sultan Abdülhamid yaptığı birçok reform nedeniyle aynı zamanda modernist bir devlet adamı olarak görülebilir. Buna ilaveten, resmi daha da karmaşıklaştıran birçok Osmanlı aydını bulunmaktadır. İzmirli İsmail Hakkı, Ahmed Midhat ve Filibeli Ahmed Hilmi gibi son dönem Osmanlı aydınları, bir yandan materyalizme din adına cevap verirken bir yandan da bu cevaplarında Batılı bilim insanlarına ve bilimsel çalışmalara atıfta bulunmaktadır.³⁷ Bu dindar düşünürler bilim ile dinin çatıştığı tezine karşı çıkarken İslam'ın, Hristiyanlık'ın aksine modern bilimle bir sorununun olmadığını

35 Mardin, "Ideology and Religion in the Turkish Revolution", s. 208.

36 Hanioglu, "Blueprints for a Future Society: Late Ottoman Materialists on Science, Religion, and Art", s. 48-49.

37 Bu konuda incelenebilecek bazı kaynaklar için bakınız; M. Alper Yalcinkaya, "Science as an Ally of Religion: a Muslim Appropriation of 'the Conflict Thesis'", *The British Journal for the History of Science*, 2, 2011, s. 161-181; M. Sait Özerverli, "Alternative Approaches to Modernization in the Late Ottoman Period: İzmirli İsmail Hakkı's Religious Thought against Materialist Scientism", *International Journal of Middle East Studies*, 1, 2007, s. 77-102; ve Amit Bein, "A 'Young Turk' Islamic Intellectual: Filibeli Ahmed Hilmi and the Diverse Intellectual Legacies of the Late Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, 4, 2007, s. 607-625.

savunurlar. Örneğin Ahmed Midhat, John William Draper'ın *Din ile Bilim Arasındaki Çatışmanın Tarihi* (History of the Conflict between Religion and Science [1874]) adlı çalışmasını tanık tutarak İslam ile evrim teorisinin birbirleriyle uyumlu olduğunu altını çizerek.³⁸

Yukarıda zikrettiğimiz isimlerin dinle bilimi harmoni içinde görmelerine rağmen, seküler Osmanlı elitlerinin çoğunluğunun din ile bilim arasındaki ilişkiyi bir çatışma olarak algıladığını belirtmek gerekir. Bilim, onların nazarında, doğayı tanıma amacının ötesine geçip aşkın bir anlam kazanacak, hayatın her alanında bir rehber statüsüne yükseltilecektir.³⁹ Bu dünya görüşünün çökmekte olan İmparatorluk ve yeni kurulan Cumhuriyet için kaçınılmaz sonuçları olacaktır. Son dönem Osmanlı eliti ve Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının önemli bir kısmı, sosyal reformları gerçekleştirirken din ile bilimin çatıştığı fikrini benimsemiş ve bu çatışmada bilimin yanında saf tuttuklarına inanmışlardır. Örneğin bu perspektiften yazılan H. G. Wells'in *The Outline of History: The Whole Story of Man* (1920) isimli eseri, Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının zihinlerinin şekillenmesinde rol oynamış, Atatürk daha sonra bu kitabın Türkçeye çevrilmesi talimatını vermiştir.⁴⁰

Kuşkusuz, biyoloji yukarıda bahsi geçen yol gösterici doğa bilimlerinin başında gelmektedir. Biyolojinin ve özelde de evrim teorisinin kullanımı, dinî tartışmalarla da sınırlı kalmamış, kısa zamanda biyoloji ve evrim, *ancien régime* ile mücadelenin en etkili unsurları halini almıştır. Öyle ki, Osmanlı'nın çöküşü bile biyolojik etkenlerle açıklanmaya çalışılmıştır. Örneğin Abdullah Cevdet, Osmanlı sultanlarının cariyelerin soyundan gelmelerine dikkat çekerek bu

38 Yalcinkaya, "Science as an Ally of Religion: a Muslim Appropriation of 'the Conflict Thesis'", s. 174-175.

39 M. Şükrü Hanioglu, *The Young Turks in Opposition* (New York: Oxford University Press, 1995), s. 11.

40 Zafer Toprak, *Darwin'den Dersim'e: Cumhuriyet ve Antropoloji* (İstanbul: Doğan Kitap, 2012), s. 177-178.

insanların liderlik için gerekli sosyal ve biyolojik donanıma sahip olmadıklarını iddia eder.⁴¹ Biyolojinin önemine işaret eden bir başka örnek, Atatürk'ün evlatlık kızı Afet İnan'ın 64.000 Türk kafatasını incelemesi ile ilgilidir. İnan, bu çalışmalar sonucunda Türklerin evrimsel merdivende zirvede olduğunu gösterdiğini düşünmektedir.⁴² İnan'ın Cenevre Üniversitesi'nde yürüttüğü doktora tezinin bir parçası olan bu araştırma için devlet seferber olmuş, Başbakan İsmet İnönü, Sağlık ve Eğitim Bakanlarından İnan'ın tezine destek vermelerini istemiştir. Doktorlar, öğretmenler ve diğer devlet memurları kafatası ölçümleri için eğitilmişler ve araştırmada görev almışlardır.⁴³ Bunun yanında, 1930'larda kurulan iki önemli kurum olan Türk Tarih Tetkik Heyeti ve Türk Dil Tetkik Cemiyeti, Türklerin Batılı bir ırk olduğu ve Türk dilinin tüm dillerin anası olduğu gibi etnik teorileri desteklemeyi amaç edinmiştir.⁴⁴ Sonuç olarak, biyoloji ve özelden de Darwinizm geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet elitlerince sosyal ve siyasi amaçlarca kullanılacak araçlar olmuşlardır. Bu esnada, Darwinizm'i Türkiye'de tanıtan Jön Türklerin seküler dünya görüşlerinin de etkisiyle, Darwinizm Türklerin gözünde din karşıtı bir imaja kavuşmuştur.⁴⁵ İsmail Fennî, İslam'ı materyalizme karşı savunan kitaplarını işte böyle bir ortamda kaleme almıştır. Onun Darwinizm ile ilgili değerlendirmeleri

41 Atila Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006), s. 180-181.

42 Toprak, *Darwin'den Dersim'e*, s. 339-341.

43 Nazan Maksudyan, *Türklüğü Ölçmek: Bilimkurgusal Antropoloji ve Türk Milliyetçiliğinin İrki Çehresi 1925-1939* (İstanbul: Metis Yayınları, 2005), s. 94-96.

44 Mehmet Döşemeci, *Debating Turkish Modernity: Civilization, Nationalism, and the EEC* (New York: Cambridge University Press, 2013), s. 63-65.

45 Osmanlılar, Darwin'in teorisini *Türlerin Kökeni* yayımlandıktan kısa süre sonra tartışmaya başlayacaklardır. Ancak bu teori önceleri dolaylı yoldan Osmanlıca literatürde yerini almıştır. Örneğin Ali Suavi, 1870'lerde Büchner üzerinden bir Darwin okuması yapacaktır. Darwin'i konu edinen ilk telif eserlerden birisi Subhi Edhem'in 1909 yılında yayımlanan *Darvenizm* adlı kitabıdır. Bu konuda daha detaylı bir analiz için bakınız; Mehmet Ö. Alkan, "Osmanlı'da Darwinizm ve Evrim Kuramlarına İlgili Üzerine...", *Toplumsal Tarih*, 187, 2009, s. 20-27.

meleri, Müslüman entelektüelleri bilimsel materyalizme karşı güçlü kılmayı hedeflemektedir.

İSMAİL FENNÎ'NİN DARWİNİZM HAKKINDAKİ DEĞERLENDİRMELERİ

1934'teki soyadı kanunuyla Ertuğrul soyadını alan İsmail Fennî, 1855 yılında bugün Bulgaristan sınırları içerisinde olan Tırnovada doğdu. Rüşdiye'yi bitirdikten sonra bir yandan muhasebe eğitimi alırken bir yandan da medreseye devam etti. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sırasında İstanbul'a göçtü, lisan mektebini bitirdi ve memuriyete başladı.⁴⁶ Fransızca, Arapça ve Farsça bilen İsmail Fennî kendi imkânlarıyla dört yıl özel ders alarak İngilizce öğrendi. Böylece bilim, din ve felsefe üzerine yazılmış olan Doğulu ve Batılı kaynakları okuyup analiz etme imkânına kavuştu. 1908'e dek İçişleri Bakanlığı'nda muhasebeci olarak çalışan İsmail Fennî, bu tarihte emekli olarak kendisini İslam'ı materyalist saldırılara karşı savunan çalışmalar yapmaya adanmıştı. 91 yaşında, 1946'da İstanbul'da hayatını kaybetti.⁴⁷

İsmail Fennî, eserlerinde sıklıkla Müslümanların bir inanç krizi ile karşı karşıya olduğundan bahseder. Ona göre bu krizden çıkmanın yolu inançla ilgili soruları entelektüel bir seviyede ele almaktan ve cevaplamaktan geçer. Sadece İslam'ın klasik kaynaklarına yönelmek, bilhassa aklın ve bilimin ön plana çıkarıldığı bu çağda, bu tür inanç krizlerinin aşılması için yeterli olmayacaktır.⁴⁸ Bu nedenle İsmail

46 Süheyl Ünver, "Büyük Üstad İsmail Fenni: Kendi Kalemile Hal Tercümesi", *İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, 73, 1947, s. 14-15.

47 a.g.e., s. 14-15.

48 İsmail Fennî'nin bu çabası son derece anlaşılırdır. Zira medreselerde öğretilen klasik argümanlar Batılı materyalistlerin itirazlarına cevap vermekten uzaktır. Bakınız; Özervarlı, "Alternative Approaches to Modernization in the Late Ottoman Period: İzmirli İsmail Hakkî's Religious Thought against Materialist Scientism", s. 93.

Fennî, Büchner'in *Madde ve Kuvvet* isimli eserine, Alman düşünürün kullandığı araçların aynılılarıyla, yani Batı bilimi ve Batı felsefesi ile karşılık vermeyi uygun görmüştür.

Tüm eserlerinde doğrudan ya da dolaylı olarak bu krizin aşılmasına katkı sunmak isteyen İsmail Fennî'nin başyapıtı, uzun süre üzerinde çalıştığı ve 1928'de yayımlanan *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâlî*'dir. *Küçük Kitapta Büyük Mevzular* 1934 yılında yayımlanmıştır ve *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâlî*'nin kısa ve basitleştirilmiş bir versiyonudur. 1927'de yayımlanan *Lügatçe-i Felsefe* isimli kitap Batı ve Doğu felsefe geleneğini Türk okuruna tanıtır. *Vahdet-i Vücut ve İbn Arabî*'de İsmail Fennî, İslam'ın mistik yorumuyla ilgili görüşlerini detaylandırmıştır. *Hakikat Nurları* ise İslam'ın oryantalist kritiklerine cevap verirken Kuran'ın tutarlılığını gösterme gayretindedir.⁴⁹ İsmail Fennî bu kitapların haricinde çeviri eserlerle de Müslümanları aydınlatmaya çabalamıştır. O, Müslümanların sadece din hususunda değil, felsefe, sanat ve siyaset konusunda da kendilerini geliştirmeleri gerektiğine inandığı için çok farklı dallarda kitaplar tercüme etmiştir. Paul Janet'in *The Materialism of the Present Day*'i, Oliver Lodge'un *Life and Matter*'i, Montaigne'in *Denemeler*'i, John Stuart Mill'in *Özgürlük Üstüne*'si ve *Ezop Masalları* bunlardan bazılarıdır. Ancak bu kitaplar maddi yetersizlikler nedeniyle o hayattayken basılamamıştır.⁵⁰

İsmail Fennî'ye göre Kuran'ı bir bilim kitabı olarak görmek, onu doğa hakkında bilgi edinmek için kullanmak hatalıdır. Örneğin,

49 Bu kitapların bazıları Latin harfleri ile yeniden basılmışlardır. Bakınız; İsmail Fennî Ertuğrul, *Materyalizmin İflası ve İslam* (İstanbul: Sebil Yayınevi, 1996); İsmail Fennî Ertuğrul, *Lugatçe-i Felsefe* (Ankara: Aktif Düşünce Yayıncılık, 2014); İsmail Fennî Ertuğrul, *Hakikat Nurları* (İstanbul: Sebil Yayınevi, 1994); İsmail Fennî Ertuğrul, *Vahdet-i Vücut ve İbn Arabî* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997).

50 Osman Özkul, "İsmail Fennî Ertuğrul ve Felsefi Görüşleri", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1989, s. 17-22; S. Hayri Bolay, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşlerin Mücadelesi* (Ankara: Nobel, 2008), s. 161-162.

göklerin yaratılışından bahseden ayetlerin amacı astronomik bilgi vermek değil, Müslümanların Tanrı'nın gücünü ve sanatını hatırlamalarını sağlamaktır. Kuran'ı metafiziksel ve ahlaki bir rehber olarak görmek gerekmektedir.⁵¹

İsmail Fennî, Kuran'ın bir bilim kitabı olmadığını iddia etmektedir; ancak bu, Kuran'ın bilime karşı olduğu veya bilimle ilişkisiz bir kitap olduğu anlamına gelmez. Tersine ona göre bilim ile inancı birbirinden tamamen ayırmak imkânsızdır. İsmail Fennî, birçok ayetin ve hadisin Müslümanları bilimle uğraşma konusunda motive ettiğini hatırlar.⁵² Bu ayetler ve hadisler nedeniyle bilimle uğraşmak dinî bir eylem olarak görülmelidir. Bilimi, dinî bir eylem kılan bir diğer özelliği doğayla ilgili ayetleri daha iyi anlamamızı sağlamasıdır. Örneğin, ona göre, dağların sabit olmadığını, bulutlar gibi hareket ettiğini ifade eden Neml Suresi'nin 88. ayeti ancak modern bilimin verileri neticesinde Dünya'nın döndüğünün keşfedilmesi ile anlaşılmıştır.⁵³

Bilim Devrimi'nin arkasındaki Hristiyan doğa filozofları gibi İsmail Fennî de Tanrı'nın işleri (yani doğanın işleyişi) ile Tanrı'nın sözleri (yani Kutsal Kitap) arasında bir uyum olduğuna inanmıştır. Bu ikisi arasında bir uyumsuzluğun var olması düşünülemez. Uyumsuzluk, vahiyle bilim arasında değil, olsa olsa bizim vahiy yorumumuz ile bilim arasındadır. Bilim, bize bu anlamda yol gösterecek, vahiy doğru yorumlamamıza da yardımcı olacaktır.⁵⁴

51 İsmail Fennî Ertuğrul, *İman Hakikatleri Etrafında Suallere Cevaplar* (İstanbul: Sebil Yayınevi, 1978), s. 65; Fennî, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, s. 449-450.

52 Fennî, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, s. 422-423.

53 Ertuğrul, *Hakikat Nurları*, s. 390.

54 Fennî, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, s. 449-450. Fennî'ye göre Müslümanlar bilimin ışığında vahiy yeniden yorumlamaktan çekinmemelidir. Esasen 19. yüzyılda bu görüşü benimseyen birçok Müslüman aydın bulunmaktadır. Seyyid Ahmed Han, Muhammed Abduh, Şeyh Hasan el-Attar ve El-Tahtavi gibi isimler bilimsel verilere güvenmişler, bilimsel verilerin ışığında dinî yorumların güncellenmesine sıcak bakmışlardır. Bakınız; Martin Rixinger, "Responses of South Asian Muslims to the Theory of Evolution", *Die*